تێکبەزینی فیزیک و ئەوپەڕفیزیک لە تێفکرینی (تاجەددینی شنۆیی)دا

د. ڕەهبەر مەحموودزادە
(شنۆ)

لە دیسکۆرسی ئایینیدا هیچ گرفتێکی تیۆری ئەوەندەی چۆنیەتی پێوەندی و شوێندانانی زاتی قەدیم لەسەر بوونەوەری (حادث)، پڕ لە گرێ و گرفنچک نییە. ئایینداران بەر لە هەر سیفەتێک خودا بە سیفەتی خوڵقێنەر دەناسن و هەموو بوونەوەران بە سیفەتی خوڵقێنراو دەناسن، بەڵام کردەی خوڵقاندنی خوڵقێنراو لەلایەن خوڵقێنەرەوە لە «کات»ێکی دیاریکراودا ڕوو دەدا. دوای ئەم کاتە گۆڕانێک وەدی دێ کە بەر لەم کاتە نەهاتبووە کایەوە.

پێوەندی زاتی قەدیمی خودا لەگەڵ ئەم کاتە و لەگەڵ ئەم گۆڕانەدا چۆنە؟ «کات» و «شوێن» تایبەت بە جیهانی ماددەن. ویستی خوداش دەرحەق بەم جیهانە لەناو ئەم کات و ئەم شوێنەدا وەدی دێ کە تایبەت بەم جیهانە ماددییەن، کەوابوو پرسیار ئەوەیە زاتی قەدیم چۆن بەبێ ئەوەی گۆڕانی بەسەردا بێ، بڕیارە ئەزەلییەکانی دادەڕژێنە ناو ڕێژگەی کاتەوە و لە بەستێنی مێژوودا وەگەڕ دەکەون؟

گرفتێکی دیکەی گوتاری ئایینی گرفتی وەسفی خودایە. مرۆڤ بە زمانی خۆی و بە تێگەیشتنی خۆی، بە هەر سیفەتێک وەسفی خودا بکا، دەبێ تەقدیس و تەنزیهی خودا لەم سیفەتە بکرێ، واتە هەرچی مرۆڤ بڵێ، خودا ئەو نییە. هەرچی خەیاڵی مرۆڤ بڕ بکا و چاوی مرۆڤ هەتەر بکا، خودا لە سەرووی ئەوە. هەر لەسەر بنەمای ئەم گرفتەیە کە تاجەددین مەحموودی شنۆیی لە سەرەتای نامیلکەی «غاية الامكان في دراية المكان»دا لە زمان ئەهلی تەریقەتەوە دەڵێ: «ما وحد الله غير الله»، واتە جگە لە خودا خۆی، کەس بە دروستیی خودای بە سیفەتی یەکتایی وەسف نەکردووە، هەروەها دەڵێ: «انزهك عما وحدك به الواحدون»، واتە تەنزیهت دەکەم لەو یەکتاییەی یەکتاپەرستان دەیڵێن.

ئەوانە گرفتی گشتیی دیسکۆرسی ئایینین، بەڵام تاجەددین هەر لە سەرەتای نامیلکەکەیدا، خۆی لەبەردەم هەڵەمووتێکی هەزار بە هەزاری دیکەشدا دەبینێتەوە و بە هێندیشی ناگرێ و زۆر بەبێ ترس و بێ منەت بەسەر ئەم کێوە ڕژدەدا هەڵدەگەڕێ و ئاڵای سەرکەوتنی لەسەر

دەچەقێنێ. گرفتی تایبەتی تاجەددین ئەوەیە خۆی لەگەڵ پرسێکی فەلسەفی دەستەویەخە دەکا، بەڵام هەر لەوکاتەدا گوتاری فەلسەفیش بە ڕەسمی ناناسێ. دە گژ باسێکی فەلسەفیڕا دەچێ، بەڵام ناشیەوێ نە کەم و نە زۆر لە کەرەستەکانی فەلسەفەی باوی ئەو سەردەم کەڵک وەربگرێ.

تاجەددین ڕاهاتووی ئەو نەریتەیە کە «تهافت الفلاسفە»ی ئیمام محەممەدی غەزالی پێ نووسراوە: واتە نەریتی شکاندنی ڕێچکەیەکی دیکە بۆ تێفکرین، جگە لەو ڕێچکەیەی فەلسەفەی مەششاء دایهێنابوو، ئەمە هەمان سەرچاوەیە کە کەسانێکی وەک ئیمام ئەحمەدی برای ئیمام محەممەدی غەزالی و عەینولقوزاتی هەمەدانی ئاویان لێ خواردووەتەوە، کەوابوو سەیر نییە کە نامیلکەی تاجەددین بە هەڵە وەپاڵ عەینولقوزاتەوە بدرێ، چونکە ئەوانە هەموویان ڕاهاتووی گوتارێکی وەک یەکن، هەر بۆیە ئەگەر هیممەتی مامۆستا نەجیبی مایلی هیرەوی نەبوایە و بە بەڵگەی نوسخەناسانە و کتێبناسانە و گوتارناسانە نەیچەسپاندبایە کە خاوەنی «غاية الامكان» (تاجەددینی شنۆیی) یە نەک عەینولقوزاتی هەمەدانی، ڕەنگ بوو ناوی تاجەددین شنۆیی هەتا هەتایە لە مێژووی تێفکرینی ڕۆژهەڵاتیدا وەک ناوی زۆر بیرمەندی هەڵکەوتەی دیکەمان کوێر بووبایەوە.

ڕاستە ئەو بیرمەندانەی ناویان هات، پەروەردەی گوتارێکی وەک یەکن، بەڵام ئەو تیۆرییەی تاجەددین لە «غاية الامكان»دا دایدەهێنێ لە هەموو مێژووی تیۆلۆژی ئیسلامی، تەنانەت غەیری ئیسلامیشدا تیۆرییەکی تاقانەیە.

تاجەددین خۆیشی بە متمانە بەخۆبوونێکی سەیرەوە باسی تیۆرییەکەی خۆی دەکا. جارێ بەر لە هەر بابەتێک سەرنج بدەنە ناوی نامیلکەکەی: «غاية الامكان فی دراية المكان». تاجەددین پێی وایە غایەتی ئیمکان، واتە ئەوپەڕی دەرەتان بۆ باسکردنی ڕاستەقینەی شوێن و کات، هەر ئەوەیە کە خۆی باسی کردووە و ناکرێ لەسەرووی ئەم دەرەتانە بیر لە دەرووییەکی ڕوونتر و بەرفراوانتر بۆ ورووژاندنی ئەم باسە بکرێتەوە. شێوەی وەدەنگ هاتنی تاجەددین لەم نامیلکەیەدا بە چەشنێکە کە خۆی لە ڕەفرەفان دەبینێ و خۆی بە ڕاوەستاو لەسەر لووتکەکانی زانست دێتە بەرچاو، نەک بە دانیشتووی داوێنی لای خوار و بەرقەدی کێوی مەعریفە.

بەڵام پرسیار ئەوەیە کە تاجەددین بۆ زیاد لەو هەموو باسە تیۆلۆژیکە باسی «شوێن» دەکا؟ باسی شوێن عادەتەن باسی فیزیکە نەک ئەوپەڕفیزیک. ئایا باسکردنی شوێن دەتوانێ گرێیەک لە گرێیەکانی تیۆلۆژی بکاتەوە؟ وەڵامی تاجەددین بەم پرسیارە نەک هەر ئەرێیە، بگرە دەڵێ نهێنی هەموو نهێنییەکان لە کردنەوەی ئەم گرێ پووچکە تیۆرییەدا خۆی حەشار داوە و بێتو کەسێک مەتەڵی چییەتی شوێن ـ ی بۆ هەڵبێ، دەزانێ چۆن زاتی قەدیمی خودا پێش ئەوەی مووسا بوونی پێ بەخشرابێ و بەر لەوەی کێوی توور هەبووبێ بە مووسای گوتووە «فاخلع نعليک» و بۆچی مووسا ئەم گوتەیەی بە عیبری بیستووە و بە بێ بوونی عیسا چۆن عیسای دواندووەو عیسا بە سریانی بیستوویە و بەر لەبوونی محەممەد چۆن قسەیەی لەگەڵ کردووە و دواتر محەممەد ئەو قسەی بە عەرەبی بیستووە؟ (١) پرسیاری گشتی لەلای تاجەددین ئەوەیە چۆن خودا هەموو ویستراوەکانی- ئەوانەی بوون و هەن و دەبن-ی هەر بە ویستێک هەتا ئەبەد هێنایە کایەوە؟ تاجەددین دەڵێ کلیلی

ئەم زانینە لە چییەتی باسی شوێندا خۆی حەشار داوە.(٢) ناسینی زۆربەی سیفاتی خودا و چۆنیەتی قەدیم بوونی قورئان لە ڕوانگەی تاجەددینەوە بەندە بە ئاگادار بوون لە چییەتی شوێن. ئەگەر کەسێک بزانێ ڕاستەقینەی شوێن چییە و شوێنی خودا چۆنە، لە نهێنی ئەم پرسیارانەش دەگا.

تاجەددین سەرەتا باسی جوداوازییەکی میتۆدۆلۆژیک لە نێوان خوێندنەوەی خۆی و خوێندنەوەی فەیلەسووفان و موعتەزیلییەکان دەکا و دەڵێ ئەم دوو میتۆدۆلۆژییە ڕێک پێچەوانەی یەکترن. لە ڕوانگەی تاجەددینەوە فەیلەسووفان سەرەتا ئامرازەکان دەبینن و سیفەتەکان وەپاڵ ئامرازان دەدەن، دوایی ناچارن بۆ ئەوەی سیفەتی وەک سیفەتی ئامرازەکان وەپاڵ خودا نەدەن، حاشا لە سیفاتی خودا بکەن: ئێمە خاوەن بوونین [کەوابوو] ناکرێ بڵێین خودا [هەر بە سیفەتی خاوەن بوونی ئێمە] خاوەن بوونە. ئێمە زانایین، [کەوابوو] ناکرێ بڵێین ئەو [هەر بە سیفەتی زانا بوونی ئێمە] زانایە. ئێمە خاوەن توانایین، [کەوابوو] ناکرێ بڵێین [هەر بە سیفەتی بەتوانایی بوونی ئێمە] ئەو بەتواناییە، بەڵام هەر لەم کاتەشدا بێبەری لە بوون و بێ توانایی و بێ زاناییش نییە.(٣) ئەمە بۆچوونی فەیلەسووفەکان و موعتەزیلەکانە. تاجەددین ئەم قسانە بە نموونەی سەرلێشێواوی دەزانێ. دەڵێ بە پێچەوانەوە، ئێمە لە میتۆدۆڵۆژی خۆماندا لە «اثبات قدم»ـەوە دەگەین بە «اسقاط حدث»، واتە کەسی عاریف، وەها تیشکی دەرکەوتنی خودا لە ڕوح و گیانیدا ڕەنگ دەداتەوە کە غەیری خودا لەبەر ڕووناکایی ئەو تیشکەدا نموودی نامێنێ، واتە سیفەتە بەرزەکان سەرەتا بۆ خودا دەچەسپێنن و دواتر لەوانی دیکەی دەستێنینەوە. لە میتۆدۆلۆژیی فەیلەسووفاندا بە پێچەوانەوە، سیفەتەکان بۆ شتی دیکە دەچەسپێنن و دواتر لە خودای دەستێننەوە. (٤)

خاڵێکی زۆر سەرنجڕاکێش ئەوەیە کە تاجەددین بۆ وەسفی فەیلەسووف و موعتەزیلەکان کەڵک لە وشەی «ئەحوەل»، واتە خێل وەردەگرێ. خێل، یەک بە دوو دەبینێ. مەبەستی ئەوەیە، چونکە ئەوانە سەرەتا ئامرازەکان دەناسن، دوایی دەیانەوێ خودا بناسن، ڕاستییەکەی یەک بە دوو دەبینن، واتە زۆر بوونی ئامرازەکانیان دێتە بەرچاو، بەڵام یەک بوونی خودایان نایەتە بەرچاو. حەوت سەد ساڵ دواتر زانایەکی کوردی دیکە، لە بەگژداچوونی موعتەزیلییەکان ڕێک بە سیفەتی خێل و ئەحوەل وەسفیان دەکا و هەر ئەو قسەی تاجەددین دەکاتەوە و دەڵێ: ئەوانە لە جیاتی ئەوەی سەرەتا خودا ببینن، لەپێشدا سەبەبەکان دەبینن. تومەز بە ئەحوەل زانینی موعتەزیلییەکان لە گوتاری ئەشعەریدا شتێکی باو بووە. دەڵێن نالی (مەلا خدری شارەزووری) ئەم شیعرەی خوارەوەی بۆ بەرپەچدانەوەی بۆچوونە موعتەزیلییەکانی موفتی زەهاوی- کە ئەویش هەر زانایەکی هەڵکەوتەی کورد بووە و موفتی گەورەی بەغدا بووە- نووسیوە:

ئەحوەلی تەفرەقە نەزەر تەقوییەتی سەبەب دەکا
عاریفی وەحدەت ئاشنا لەم قسەیە ئەدەب دەکا
بەندە ئەزەل بە خەتتی خۆی قابیلی قیسمەتی بووە
ئێستە بە ئیقتیزای عەمەل جێگەیی خۆی تەڵەب دەکا
داری ئیراک و داری هیند هەر دوو کە عوودە ئیسمیان
هەمدەمی سوننەتە ئەوەم مەیلی ئەبوولەهەب دەکا
سەهم و نەسیبی ئەسڵییە، بەحسی گیاه و گڵ نییە
تووتنە خەرجی سووتنە، مۆدنە ماچی لەب دەکا
لەوەمەی زەمان دەکەی کە بۆچ خواریی ڕاستیی دەوێ
غافڵی دەستی ڕاستی خۆت، خزمەتی دەستی چەپ دەکا

لێرەدا تاجەددین بەبێ ئەوەی بەئاشکرا باس بکا، پێشەکییەکی باشی بۆ چوونە ناو باسەکە داڕشتووە. بەشێکی زۆر لە زانایانی ئیسلام، باسکردنی شوێن بۆ خودا بە دروست نازانن. لە ڕوانگەی ئەوانەوە شوێن و کات لە تایبەتمەندی شتی ماددییە و خودا کە غەیری ماددییە، نە شوێنی هەیە و نە کات. تاجەددین گەرەکیەتی بڵێ ئەوە ڕێک لە میتۆدۆلۆژیی موعتەزیلە و فەیلەسووفەکانەوە سەرچاوەی گرتووە: واتە ئێمە سەرەتا شوێن و کات بۆخۆمان دەچەسپێنین دوایی ناچارین بۆ تەنزیهی خودا، ئەوەی بۆخۆمان چەسپاندوومانە لە خودای بستێنینەوە. بۆچی هاوکێشەکە پێچەوانە نەکەینەوە و پێمان وانەبێ شوێن و کاتی ڕاستەقینە ئیی ئەوە و ئێمە چی وامان پێ نەبڕاوە؟ بەم شێوەیە لە تێرمینۆلۆژی تاجەددیندا زاراوەیەکی تازە لە دایک دەبێ کە بۆ زۆربەی زانایانی موسڵمان زاراوەیەکی نامۆیە: مكان الله.

تاجەددین چۆن دەتوانێ سەلماندنی شوێن بۆ خودا بکا بەبێ ئەوەی لە شێوازی ئۆرتۆدۆکسی تیۆلۆژی ئیسلامی- واتە پابەند بوون بە دەقی قورئان و سوننەت- لابدا؟ تاجەددین سەرەتا لە دەقی قورئان و سوننەتدا باسی ئەو ئایەت و فەرموودانە دەکا کە دەلالەتی شوێن بۆ خودایان تێدایە و دەگا بەمە کە کۆدەنگی ئوممەت هەتا دەوری تابیعینی تابیعینیش هەر لەسەر سەلماندنی شوێن بۆ خودا بووە، تەنانەت موعتەزیلییەکانیش لەو سەردەمیدا، لەم کۆدەنگییە لایان نەداوە. تاجەددین لێرەدا کەڵک لە بەڵگەیەکی مێژوویی وەردەگرێ و باسی ڕێکەوتێکی زەمانی دەکا، کە عادەتەن ئەهلی کەلام بەڵگەی وایان نەهێناوەتەوە. تاجەددین باسی ئەبولقاسمی بەلخی گەورەی موعتەزیلییەکان دەکا کە لە کتێبی خۆی- «مقالات فرق اهل القبلة»-دا دەڵێ: «ابتدأت بتأليف هذا الكتاب سنة تسع و تسعين ومائتين الهجرية» تاجەددین دەڵێ بۆیە ئەبولقاسم ئەو ڕێکەوتەی نووسیوە هەتا خەڵکی دوای وی بزانن هەر بۆچوونێکی دواتر بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونانە ڕمینیان پەیدا کرد، ڕەنگی بیدعەت و لادەر بوونیان پێوە دیارە. من لە بەڵگە هێنانەوە لە هیچ کتێبێکی کەلامیدا نەمدیوە مێژووی نووسینی ئەو کتێبە وەک بەڵگە باسی بکرێ.

تاجەددین دەڵێ سێ جۆر شوێن هەیە. یەکەم شوێنی جەستەیە، دووەم شوێنی ڕوحە، سێیەم شوێنی خودایە. شوێنی جەستە خۆی بەسەر سێ چەشندا دابەش دەبێ؛ شوێنی جەستەی چڕ. شوێنی جەستەی ناسک و شوێنی جەستەی ناسکتر. شوێنی جەستەی چڕ عەرزە. لەم چەشنە شوێنەدا بەریەک کەوتن و کەوتنەبەر یەک هەیە. جەستەکان لەم شوێنەدا جێ لە یەکتر تەنگ دەکەن و تا یەکێکیان لانەچێ، ئەوی تر ناتوانێ لە جێی ئەو دابنیشێ. شوێنی جەستەی ناسک شوێنی بایە. لیرەشدا هەر کەوتنەبەریەک هەیە؛ بیهێنە پێش چاوی خۆت هەنبانەیەک هەتا لە بای پێشوو بەتاڵ نەبێ، بای دیکەی ناچێتێ. ئەوەی بۆ شوێنی جەستەی چڕ دووری و مەودایە بۆ ئەمەیان نزیکییە. ئەو مەودایەی لەوێ بە دوو مانگ دەبڕێ لێرە بە سەعاتێک بڕ دەکرێ. دەنگی هەورەتریشقە بە چاوتروکاندنێک ڕێگایەکی زۆر دەبڕێ. شوێنی جەستەی ناسکتر شوێنی تیشکە. هەر مەودایەک بۆ شوێنی جەستەی ناسک دوورە بۆ ئێرە نزیکە، چونکە هەرکە ڕۆژ سەر لە کەل وەدەر دەنێ، ئەوەندەی بڵێی یەک و دوو تیشکی دەگاتە ئەوپەڕی ئاسۆ. ئەگەر تیشک بە ڕۆیشتنی با، ئەو مەودایەی بڕیبا، وا زوو نەدەگەیشتە ڕۆژئاوایە، کەوابوو تیشک شوێنێکی دیکەی هەیە

جگە لە شوێنی با. جگە لەمە ئەگەر چرایەک ببەینە ناو هۆدەیەکی پڕ لە با، تیشکی چراکە بە بێ ئەوەی پێویستی بەمە هەبێ هۆدەکە لە با بەتاڵ بێ، هەموو دیوەکە دەگرێتەوە، کەوابوو لەناو بادا تیشک شوێنێکی ناسکتر لە شوێنی بای هەیە. هەرگیز با ناتوانێ بچێتە شوێنی تیشک، چونکە لە تیشک چڕترە. تیشکیش ناتوانێ بچێتە شوێنی با؛ لەبەر ناسکی.

نموونەیەکی دیکە: حەقیقەتی ئاگر گەرما و سووتاندنە. سروشتی ئاگر دژی سروشتی ئاوە. دوو دژیش ناتوانن پێکەوە کۆ ببنەوە، بەڵام بزانە لەناو ئاوی گەرمدا ئاگر هەیە. ئەوە ئاگری ناو ئاوە کوڵیوەکەیە کە دەستت دەسووتێنێ. ئەدی نەمانگوت ئاو و ئاگر لە شوێنێکدا پێکەوە کۆ نابنەوە؟ کەوابوو بزانە ئاگر لەناو ئاودا شوێنێکی دیکەی هەیە بێجگە لە شوێنی ئاو. لە شوێنی ئاودا ئاگر نییە و لەشوێنی ئاگردا ئاو نییە، بەڵام ئەم دوو شوێنە وەها تێکبەزیون ناتوانی چۆرێک لەو ئاوە دەستنیشان بکەی و بڵێی ئەمە ئاوە بەبێ ئاگر، یان ئەمە ئاگرە بە بێ ئاو. نە پێکەوە نووساون و نە لێکیش جودان.

لەم شوێنەدا بەریەک کەوتن و کەوتنەبەریەک نییە، چونکە ئەگەر لە ماڵێکدا چرایەکت هەڵکرد، تیشکی چراکە هەموو ماڵەکە دەگرێتەوە، ئەگەر سەد چرای دیکەشت هێنا، ئەوە بەبێ ئەوەی پێویست بکا چرای بەرێ بکوژێنییەوە، تیشکی سەد چراکە هەموو لە شوێنێکدا کۆ دەبنەوە، بەڵام لەم شوێنەدا دووری و مەودا هەیە، چونکە ئەگەر مەوداکە زۆر دوور بوو، تیشکەکە بەجارێک حوکمی نامێنێ.

جۆری دووەمی شوێن، شوێنی شتە ڕوحییەکانە، ئەویش خۆی چەند لکی لێ دەبێتەوە. شوێنی شتە ڕوحییە نزیکەکان و نێوەنجییەکان و بەرزەکان و دواتر لە هەمووان شوێنی ڕوحی مرۆڤە. هەرچەندەی شتە ڕوحییەکان ناسکتر بن، شوێنەکەشیان ناسکترە. هەندێک لەم شتە ڕوحییانە هێند ناسکن چۆن بە دەرکەدا تێدەپەڕن هەر ئاواش بە دیواردا تێدەپەڕن؛ چۆن لە جێگەیەکی پان و پۆڕدا جێگەیان دەبێتەوە، ئاواش لەناو گرە بەردێکی ڕەقدا جێگەیان دەبێتەوە. لە هەمووان ناسکتر ڕوحی مرۆڤە. هیچ بەدیهێنراوێک لە ناسکیدا ناگاتە ڕوحی مرۆڤ، کەوابوو ڕوحی مرۆڤ نە بە جەستەیەوە نووساوە و نە لێی جودایە. نە لە ناوێتی و نە لە دەرەوەیەتی، بەڵام بەم هەموو ناسکییەوە لێرەشدا جۆرێک لە مەودا و دووری بوونی هەر هەیە.

شوێنی خودا هیچ کام لەم شوێنانە نییە. خودا نە دەچێتە ناو ئەم شوێنانە، نە ڕێکیان دەبێ و نە تەریبیان دەبێ. شوێنی خودا لە سەرووی هەموو ئەم شوێنانەیە. لە شوێنی خودادا بە هیچ کلۆجێک مەودا و دووری نییە. مەودای نێوان بەرزترین بەرزەکان هەتا نەویترین نەوییەکان دەبێتە نوختەیەکی ئەم شوێنە و ئەم شوێنە نە درێژایی هەیە و نە پانایی و نە قووڵایی. چەپ و ڕاست و خوار و سەر و پێش و پاش لێرەدا نامێنێ.

تاجەددین دەڵێ ئەگەر مرۆڤ ڕوحی خۆی خاوێن بکاتەوە و بەموو لە ڕێچکەی پێغەمبەر لانەدا دەتوانێ جەستەی تێکسمڕاوی خۆی بکێشێتە ناو شوێنی جەستە ناسکەکان. نیشانەی ئەوەیە بتوانێ (طي ارض) بکا (زەوی ببڕێ)، واتە بە چرکەساتێک لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە بچێ، لەمەش زیاتر دەتوانێ جەستەی بکێشێتە ناو شوێنی شتە ڕوحییەکان. نیشانەکەشی ئەوەیە بچێتە ناو ئاگر و نەسووتێ، چونکە بە شوێنی ڕوحدا دەچێتە ناو ئاگر و شوێنی ڕوحیش ئاگری لێ نییە.

ئێستا کە لە قورئاندا هاتووە: «نحن اقرب الیە من حبل الورید»، یان «واذا سألک عبادي عني فاني قریب»، یان «ما یکون من نجوی ثلاثة الا هو رابعهم و لا خمسة الا هو سادسهم و لا ادنی من ذلک و لا اکثر الا هو معهم این ما کانوا» نزیک بوونی خودا لە ئینسان و پێکەوە بوونی مرۆڤ و خودا بەبێ ئەوەی خودا لە شوێنی مرۆڤدا بێ، چۆن دەگونجێ؟ تاجەددین دەڵێ جەستەی مرۆڤ لە ماکەکانی خۆڵ و ئاو و ئاگر و با پێکهاتووە. گیانیشی هەیە. خۆڵ لە جەستەی مرۆڤدا هەیە. لەم خۆڵەدا ئاو شوێنێکی هەیە، ناسکتر لە شوێنی خۆڵ، چونکە ئەم دووانە لە شوێنێکدا پێکەوە کۆ نابنەوە. لەم ئاوەشدا با شوێنێکی هەیە ناسکتر لە شوێنی ئاو. لە با-شدا ئاگر شوێنێکی هەیە ناسکتر لە شوێنی با. لەم ئاگرەشدا گیانی مرۆڤ شوێنێکی ناسکتر لە شوێنی ئاگر هەیە. لە گیانی مرۆڤیشدا خودا شوێنێکی هەیە ناسکتر لە شوێنی گیان. ئەمانە هیچیان لە شوێنی ئەوی دیکەدا نین. لە ڕوانگەی تاجەددینەوە ئەمەیە نهێنی ئەوەی خودا لەگەڵ ئێمەیشە و لە شوێنی ئێمەشدا نییە.

تاجەددین دوای هەندێک باسی زۆر شیرن و سەرنجڕاکێشی دیکە دێتە سەر باسی کات. ئەو بۆ کاتیش دابەشکاریی تایبەت بە خۆی هەیە. دەڵێ کاتیش سێ جۆری هەیە. کاتی جەستە و کاتی ڕوح و کاتی خودا.

کاتی جەستە خۆی دوو چەشنی لێ دەبێتەوە. کاتی جەستەی چڕ و تێکسمڕاو. ئەم چەشنە کاتە لە جووڵەی ئەفلاکەوە سەر هەڵدەدا. وەک دەڵێین پار و ئەمساڵ و دوێنێ و ئەمڕۆ و سبەی. یەک درێژە و یەک کورت. یەک ڕابوردووە و یەک نەهاتووە و یەک ئێستایە. لێرەشدا بەریەک کەوتن و جێ پێک لێژ کردن هەیە. هەتا دوێنێ نەڕۆیشتووە ئەمڕۆ ناتوانێ بێ و هەتا ئەمڕۆش ڕانەبڕێ، سبەی نائەنگوێ. چەشنی دووەمی کاتی جەستە کاتێکی ناسکترە. لێرەشدا هەر کورتی و درێژی و ڕابوردوو و ئایندە و ئێستا هەیە، بەڵام ئەوەی لێرەدا بە کورتی دەکرێ لە کاتی جەستەی تێکسمڕاودا زۆرتر دەخایەنێ.

جۆری دووەمی کات کاتی ڕوحە کە ئەویش هەر زۆر چەشنی لێ دەبێتەوە کە چەشنێکیان کاتی مەلایکەتانە. لێرەدا جێ پێک لێژ کردن و کەوتنە بەریەک نییە. لەم کاتەدا هەزار ساڵی ڕابوردوو لەگەڵ هەزار ساڵی داهاتوو لە کاتێکدا پێکەوە کۆ دەبنەوە، بەڵام ئەم کاتە لەبڕانەوە دێ و شتی لەبڕانەوەهاتوو ناتوانێ شتی لەبڕانەوە نەهاتوو دابگرێ و دەورەی بدا، بەڵام جۆری دیکەی کات، کاتی خودایە. لەم کاتەدا نە ڕابوردوو هەیە و نە داهاتوو، ئەزەل و ئەبەد تێیدا نوختەیەکە. وەک چۆن لە باسی شوێندا گوتی هیچ گەردیلەیەک لە گەردیلەکانی جیهان نییە کە لە شوێنی خودا دوور بێ، لێرەشدا هیچ کاتێک لە مەودای نێوان ئەزەل هەتا ئەبەد نییە کە لە ئەمر و بڕیاری خودا دوور بێ، کەوابوو خودا لەناو کاتدا ئەمر دەکا و گیرۆدەی کاتیش نابێ. محەممەد قورئانی لە ئەشکەوتی حەڕا و لە ساڵی ٦١٠ زایینیدا بیست، بەڵام ئەم کەلامە هەر قەدیم بوو و لەم کاتەدا نەگوورا کە پێغەمبەر هەستی پێ کرد. تاجەددین دەڵێ خەڵکی لادەر چونکە بەم نهێنییە نازانن، حاشا لە قەدیم بوونی قورئان دەکەن و دەڵێن کاتێک مووسا نەبووە و کێوی توور نەڕسکاوە، خودا چۆن لە کێوی توور قسەی لەگەڵ کردووە. تاجەددین دەڵێ ئەوانە جگە لە شوێنی تایبەت بە ئاژەڵان هیچ شوێنێکی دیکە ناناسن و ڕێگەیان

نەکەوتووەتە کاتی تایبەت بە ڕوح.

لەو کاتەوە سیپارەی «غایة الامکان» ناسراوە، زۆر بیرمەند ئەندێشەکانی دووتوێی ئەم نووسراوەیان شەنوکەو کردووە. دوکتۆر غولامحوسێنی ئیبراهیمی دینانی بەتێروتەسەلی لێی دواوە، ئەگەرچی بۆی یەکلا نەبووەتەوە کە ئەم نووسراوەیە هیی عەینولقوزاتە، یان هیی تاجەددین، بەڵام بە ئاشکرا دەڵێ ئەم بۆچوونانە لە مێژووی فەلسەفە و کەلامی ئیسلامیدا بێ وێنەن. دینانی تیۆریی مەکانی ناو ئەم سیپارەیە لەگەڵ تیۆریی مۆنادی لایب نیتس هەڵدەسەنگێنێ و دەڵێ ئەگەرچی مۆناد، مەکان نییە، بەڵام وێکچوونێکی زۆر لە نێوان ئەم دوو تیۆرییەدا بەدی دەکرێ.(٥)

دوکتۆر عەلینەقی مونزەوی تیۆرییەکەی تاجەددین لەگەڵ تیۆریی هانری بێرگسۆن دەربارەی کات بەراورد دەکا و وێکچوونێکیش لەنێوان باسی تاجەددین لەمەڕ کات لەگەڵ تیۆری ڕێژەیی کات دەبینێ کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا داهێنرا.(٦)

کاتێک بیر لە بەرزیی ئەندێشەکانی تاجەددین و ساکار بوونی هەلومەرجی ژیانی ئەو لە وڵاتێکی وەک کوردستان دەکەمەوە، بۆچوونێکی م. مەسعوود محەممەدم بیر دەکەوێتەوە. مامۆستا لە چەند نووسراوەیدا بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو بۆچوونەی مارکسیزمی ئۆرتۆدۆکس کە دەڵێ هەلومەرجی ژیانی ماددی وەک ژێرخان، ڕووخانی ئەندێشەی مرۆڤ دیاری دەکات و دەڵێ ئەو هەموو کەڵە بیرمەندەی لە کۆمەڵگەی ساکار و سەرەتایی کوردستان لە سەدەکانی ڕابوردوودا سەریان هەڵداوە، ئەو تیۆرییە بە ئاسانی هەڵدەوەشێننەوە. مامۆستا دەڵێ بەرزیی ئەندێشەی بیرمەندی کورد و نزمیی دۆخی ژیانی ماددییان بە هیچ شێوەیەک هاوڕێژە و هاوشێوەی یەکتر نەبوونە. ئەو گەورەپیاوانە لەو ماڵە فەقیرانە و لەو حوجرە قوڕینانەوە پەروەردە بوونە و بەرزترین لووتکەکانی زانستیان شکاندووە.

پەراوێزەکان:

١ - مجموعه آثار فارسی تاج‌الدین اشنویی، مقدمه، تصحیح، تعلیق، نجیب مایل هروی، کتابخانه طهوری، ١٣٦٨، ل ٥٢.

٢ - شناخت آن سرالاسرار، کلید کنوز معرفت است. ل ٤٨.

٣ - سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥.

٤ - همه صفات کمال و نعوت جمال و جلال در حق جل جلاله اثبات کردند و از غیر او نفی آن واجب دیدند. گفتند: عالم اوست دیگران همه جاهل، قادر اوست دیگران همه عاجز، بل که موجود بحقیقت اوست دیگران همه معدوم.

٥ - دفتر عقل و آیت عشق، جلد دوم، غلامحسین ابراهیمی دینانی، طرح نو، ١٣٨١، صص ٤٥٧-٤٣٢.

٦ - ریشه‌ها و اندیشه‌ها، مقاله‌هایی در تاریخ و اندیشه ایرانیان، دکتر علی‌نقی منزوی، انتشارات مهرویستا، ١٣٩٧، صص ٥٣-٤٠.

*** ئەو بابەتە لە یەکەمین فیستیڤاڵی ڕامان، لە ٢٠٢٣/١٢/١، لە هەولێر وەک پانێڵێک پێشەکەش کراوە.**